

*Krzysztof Szczygielski** <https://orcid.org/0000-0002-2412-7415>

KILKA UWAG O ŁACIŃSKIEJ TERMINOLOGII PRAWNICZEJ W DZIEŁACH ADAMA MICKIEWICZA

Streszczenie. Adam Mickiewicz postrzegany jest jako najwybitniejszy polski poeta romantyzmu, jak również jeden z najznakomitszych w skali europejskiej. Interesujące, że w swoich dziełach Mickiewicz używał fachowej łacińskiej terminologii prawniczej odnoszącej się do kwestii struktury społecznej, organizacji politycznej państwa rzymskiego i jego prawa. Wiedzę na ten temat poeta czerpał przede wszystkim z dzieł pisarzy antycznych, z którymi zapoznał się podczas studiów na Uniwersytecie Wileńskim. Mickiewicz czytał także opracowania szeroko omawiające historię starożytnego Rzymu takich autorów, jak Edward Gibbon, Barthold Georg Niebuhr, Jules Michelet czy Joachim Lelewel.

Słowa kluczowe: Adam Mickiewicz, łacińska terminologia prawnicza, prawo rzymskie, *Institucje* Gajusa, ustawodawstwo Justyniana

SOME REMARKS ON LATIN LEGAL TERMINOLOGY IN THE WORKS OF ADAM MICKIEWICZ

Abstract. Adam Mickiewicz is considered to be the most outstanding Polish Romantic poet, as well as one of the most excellent poets of Europe. Interestingly, Mickiewicz used in his works expert Latin legal terminology relating to the issues of social structure, political organization of the Roman state and Roman law. His knowledge on this subject came mainly from the works of ancient writers with which he became familiar while studying at the Vilnius University. Mickiewicz also read publications that dealt extensively with the history of ancient Rome by authors such as Edward Gibbon, Barthold Georg Niebuhr, Jules Michelet, and Joachim Lelewel.

Keywords: Adam Mickiewicz, Latin legal terminology, Roman law, The *Institutes* of Gaius, Justinian's Legislation

W dorobku naukowym Ireneusza Jakubowskiego ważne miejsce zajmują opracowania poświęcone Tadeuszowi Czackiemu – postaci, która zostawiła bardzo wyraźny ślad w życiu polityczno-społecznym w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej i w pierwszych kilkunastu latach porzobiorowej

* Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Prawa, Katedra Prawa Konstytucyjnego, k.szczygielski@uwb.edu.pl

rzeczywistości. Czacki dał się poznać jako działacz oświatowy i gospodarczy, prawnik, historyk, bibliofil, numizmatyk i wielki patriota (Knot 1938, 144–146). Jego aktywność w różnych obszarach wysoko oceniał Adam Mickiewicz (Mickiewicz 1950a, 254; Mickiewicz 1950b, 121). Co ciekawe, śledząc życiorysy i dzieła tych zasłużonych Polaków, znaleźć w nich można wiele punktów wspólnych. Takim jest choćby obecność w ich spuściźnie pisarskiej licznych odniesień do zagadnień natury prawnej, w tym do prawa rzymskiego. Wspomnieć trzeba, że ani Czacki, ani Mickiewicz nie ukończyli studiów prawniczych i byli w tej dziedzinie autodydaktykami. Postacie te łączą także poglądy wyrażane w kwestii potrzeby nauczania młodzieży języka łacińskiego oraz roli, jaką odgrywa jego znajomość w różnych dziedzinach nauki i poznawaniu dziejów europejskiego dziedzictwa kulturowego.

Zarówno Czacki, jak też Mickiewicz wielokrotnie posługiwali się w treści swoich dzieł terminami, zwrotami czy sentencjami pochodzącymi z języka łacińskiego. Pierwszy z nich pisał tak: „Łaciński ięzyk, iest w części ięzykiem nauk, iest zasadą innych, i zawiera te piękności, do których żyjące ięzyki zbliżać się tylko mogą” (Czacki 1811, przedział II: „O naukach dawanych właściwie w Gimnazyum”). Na przywołaną opinię Czackiego zwrócił mi uwagę kilka lat temu Ireneusz Jakubowski na konferencji naukowej poświęconej Justynianowi i prawu rzymskiemu, na której mieliśmy okazję wygłosić referaty na temat prawodawczej działalności tego cesarza w świetle twórczości Czackiego oraz Mickiewicza. W trakcie naszej rozmowy udzielił mi także wielu cennych wskazówek w przedmiocie rozpoczętych przeze mnie badań nad prawem starożytnych Rzymian w dziełach poety. Za zasadne uznałem więc, by w pracy ofiarowanej pamięci Ireneusza Jakubowskiego zająć się problematyką obecności łacińskiej terminologii prawniczej w twórczości wieszczka.

Adam Mickiewicz postrzegany jest jako najwybitniejszy polski poeta romantyzmu, jak również jeden z najznakomitszych w skali europejskiej. Jego twórczość od ponad dwóch stuleci, kiedy to w 1818 r. debiutował wierszem *Zima miejska* (Mickiewicz 1818, 254–256), przyciąga niesłabnące zainteresowanie szerokiego grona badaczy. Różnorodnym zagadnieniom podejmowanym przez mistrza poezji poświęcono pokaźną liczbę opracowań naukowych. Dzieła, które wyszły spod jego pióra, odznaczają się ponadczasową wartością, stając się tym samym niewyczerpanym źródłem inspiracji dla kolejnych pokoleń czytelników. Lektura utworów Mickiewicza świadczy o jego głębokiej erudycji. Jedną z kwestii, która przykuwa uwagę uczonych zajmujących się spuścizną literacką naszego wieszczka, jest problematyka natury prawnej. Badania prowadzone na tym polu przez historyków literatury, językoznawców, prawników i historyków prawa doprowadziły do ukazania się licznych opracowań¹. Żaden z ich autorów nie poświęcił jednak

¹ Autorzy zajmowali się głównie poematem *Pan Tadeusz, czyli Ostatni zajazd na Litwie: historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach*, zob. Dąbkowski (1899a, 50–54;

bliższej uwagi zagadnieniu obecności w dziełach poety łacińskiej terminologii prawniczej. Ramy niniejszego opracowania nie pozwalają na wskazanie i szczegółowe omówienie wszystkich fragmentów twórczości Mickiewicza, w których znajduje się taka terminologia, stąd przedstawione zostaną tutaj i krótko scharakteryzowane tylko niektóre z nich².

Nasz mistrz poezji doskonale zdawał sobie sprawę z tego, jakie znaczenie ma znajomość łaciny dla prawników. O konieczności kształcenia się przez nich w tym kierunku pisał w liście z 25 października 1819 r. do Jana Czeczota, żywiąc przy tym nadzieję, że będzie mógł kiedyś przeczytać dzieła powstałe w trakcie kodyfikacji justyniańskiej w wydaniu opracowanym przez swojego wileńskiego przyjaciela (Mickiewicz 1953b, 42). Umiejętność posługiwania się łaciną przez jurystów uważał poeta za istotny element warsztatu ich pracy, co wyraźnie podkreślił podczas jednego z *Wykładów lozańskich*, które wygłaszał jako profesor nadzwyczajny literatury łacińskiej Akademii w Lozannie od listopada 1839 r. do czerwca 1840 r.:

Jeżeli się uprawia studium prawnicze, aby doskonalić prawo i być jego znawcą, to powinno się je uzupełniać znajomością prawa rzymskiego. Prawo jest tworem Rzymian. Kodeks cywilny, który tak oddziałł na Europę, zawdzięcza wiele Instytucjom i Pandektom (...). Pomysł zjednoczenia prawa w jeden korpus jest w całości rzymski. Jest to pomysł nie tylko teoretyczny, ale oparty także na doświadczeniu. Łacina jest więc językiem prawa. (Mickiewicz 1950c, 184–185)

Mickiewicz odwołał się tu do *Corpus Iuris Civilis*, słynnego zbioru prawa rzymskiego obejmującego całość prawodawczej działalności Justyniana I Wielkiego, panującego w latach 527–565. Nazwę *Corpus Iuris Civilis* do zbioru zawierającego *Institutiones*, *Digesta*, *Codex* i *Novellae* zaczęto stosować już w średniowieczu, jednak w druku jako pierwszy posłużył się nią dopiero francuski prawnik i humanista Dionysius Gothofredus (Denis Godefroy) w genewskim wydaniu z 1583 r. Przywołany fragment pokazuje, że poeta posiadał wiedzę o prawodawczej działalności bizantyjskiego władcy. W innych dziełach podkreślał jej doskonałość oraz wpływ, jaki wywarła na kształt regulacji prawnych wielu państw (Szczygielski 2015b, 169–185).

Łacińską terminologią prawniczą poeta posługiwał się wielokrotnie w trakcie wykładów *Literatury słowiańskiej*, które prowadził w latach 1840–1844 w paryskim

1899b, 66–70; 1899c, 82–88); Górski (1948, 129–133); Breyer (1955); Lizisowa (1998); Zarębina (1999); Mączyński (2019, 59–82). Kwestię obecności w dziełach Mickiewicza odniesień do praw antycznych, zwłaszcza zaś do prawa rzymskiego, poruszali ogólnie: Kołakowski (1938, 19); Sinko (1957, 519–520); Kodrębski (1990, 53–54). Znacznie szerzej zagadnienia te przedstawia Szczygielski (2015a, 281–295; 2015b, 169–185; 2016, 10–12; 2022, 131–150).

² Ogromna większość fragmentów, w których poeta posługuje się łacińską terminologią prawniczą, dotyczy prawa starożytnych Rzymian. Ich szczegółowe omówienie znajdzie się w monografii poświęconej prawu rzymskiemu w twórczości Mickiewicza, którą przygotowuje autor niniejszego opracowania.

Collège de France. Na prelekcji 24 marca 1841 r., przybliżając słuchaczom zagadnienia związane z twórczością kronikarzy polskich XIII w., głównie Wincentego Kadłubka, Mickiewicz podkreślał silny wpływ kultury zachodniej na ich warsztat pisarski, przejawiający się m.in. w znajomości dzieł autorów łacińskich. Wskazywał, że to właśnie mistrz Wincenty i jemu współcześni, kreśląc historię państwa polskiego, odwoływali się często do rzymskich wzorców i wprowadzali do rodzimej tradycji elementy dziedzictwa cywilizacyjnego antycznego Rzymu:

Tak więc od samego początku dopatrują się senatu, *ordo senatorius*, szlachty, *ordo equester*; wydaje im się, że szlachta jest bardzo podobna do rycerstwa rzymskiego, nawet tytuły bywają w ten sposób tłumaczone. Pierwszy senator polski, kasztelan krakowski, to *princeps senatus*; później sobie przypomną, że August był *princeps senatus*. Posłowie, nie znajdując w łacinie wyrazu na określenie swych obowiązków, przyjmują nazwę trybunów, *tribuni*, w historii Tytusa Liwiusza biorą sobie za wzór Grakchów i Mariusza i zaczynają działać według tych wskazań zaczerpniętych z dziejów Rzymu. (Mickiewicz 1952, 318)

Pierwszy z pojawiających się zwrotów łacińskich – *ordo senatorius* – oznaczał stan senatorski. Obejmował on osoby piastujące godność senatora, jak również członków ich rodzin. Przynależność do niego była w zasadzie dziedziczna i uwarunkowana odpowiednim statusem majątkowym (Talbert 1984, 47–53). Na listę senatorów trafiali byli urzędnicy: konsulowie, pretorzy, edyłowicze kurulnic, dyktatorzy, cenzorzy, kwestorzy, trybunowie i edyłowicze plebejscy (Tarwacka, Zabłocki 2021, 64). W okresie pryncypatu szeregi stanu senatorskiego zaczęły w coraz większym stopniu zasilać tzw. „nowi ludzie” (*homines novi*), którzy nie wywodzili się z arystokracji senatorskiej. Byli to w głównej mierze cieszący się najwyższym zaufaniem i dosyć zamożni członkowie rodzin ekwickich. Swoją wysoką pozycję zawdzięczali służbie wojskowej lub karierze urzędniczej w administracji państwowej. Senat uzupełniali także przedstawiciele italskiej arystokracji municypalnej oraz bogate i wpływowe osoby z prowincji, najpierw zachodnich, a później również wschodnich (Alföldy 1998, 162–163; Łoposzko 1989, 12–15).

Kolejny zwrot – *ordo equester* – oznaczał stan ekwicki. Jego nazwa wywodziła się od rycerzy służących w wojsku jako jeźdźcy (*equites*). Ukształtowanie się tego stanu w strukturze społecznej starożytnego Rzymu nastąpiło w okresie późnej republiki. *Equites* nie podejmowali w zasadzie aktywności politycznej, koncentrując się na prowadzeniu działalności gospodarczej związanej z handlem, dzierżawą ceł i podatków, świadczeniem usług bankierskich czy też zapewnieniem dostaw na potrzeby armii (Alföldy 1998, 78–79; Tarwacka, Zabłocki 2021, 45). W czasach pryncypatu członków *ordo equester*, po spełnieniu przez kandydatów określonych wymogów, powoływał cesarz (Łoposzko 1989, 25–26).

Wykładowca Collège de France wzmiankuje również o zaszczytnym tytule pierwszego senatora (*princeps senatus*)³. W republikańskim Rzymie przysługiwał on senatorowi, którego nazwisko wpisywane było przez cenzorów dokonujących spisu składu senatu (*lectio senatus*) na pierwszym miejscu listy. Tę honorową funkcję pełnił zazwyczaj najstarszy wiekiem i cieszący się najwyższym szacunkiem aktualnie urzędujący bądź były cenzor (Livius, *Ab Urbe condita*: 27,11,9–11; 39,52,1; 40,51,1). To właśnie jego prowadzący obrady senatu pytał jako pierwszego o wyrażenie opinii w dyskusji (Gellius, *Noctes Atticae* 4,10,1–4).

W omawianym fragmencie Mickiewicz wspomina też o rzymskich trybunach (*tribuni*). Chodzi tu o urząd trybuna plebejskiego (*tribunus plebis*), do którego utworzenia doszło podczas tzw. pierwszej secesji na Górę Świętą (*secessio in montem Sacrum*) w 494 r. p.n.e., w wyniku walki toczony między patrycjuszami i plebejuszami (Livius, *Ab Urbe condita* 2,32–33; D. 1,2,20). Początkowo podstawowe zadanie trybunów sprowadzało się do ochrony interesów samych plebejuszy, w późniejszym zaś czasie wszystkich obywateli przed uciskiem oraz bezprawnymi działaniami ze strony wyższych urzędników (Lécrivain 1892, 418–423). Mickiewicz przywołuje braci Grakchów, czyli dwóch sławnych w dziejach Rzymu trybunów plebejskich, mianowicie Tyberiusza Semproniusza, pełniącego urząd trybuna w 133 r. p.n.e., i Gajusza Semproniusza, piastującego tę godność w 123 i 122 r. p.n.e.

Wspomnieć trzeba, że do braci Grakchów nawiązywał już Mickiewicz wcześniej na *Wykładach lozańskich*. Treści przekazywane przez poetę w trakcie *Wykładów o Lucyliuszu, Lukrecjuszu i Katullu* jeden ze słuchaczy zanotował tak:

Walka między plebejuszami i patrycjuszami zmienia charakter: staje się walką o bogactwa; ustawa rolna (*lex agraria*). (Mickiewicz 1950c, 203)

Wzmianka dotycząca ustawy rolnej z pewnością odnosi się do działalności Grakchów związanej z bardzo ważnym konfliktem społeczno-politycznym okresu republiki, mianowicie kwestią agrarną (Kreczmar 1922, 41–79; Zakrzewski 1939, 50–65; Łoś 1946). Trudno jednak stwierdzić, czy Mickiewicz miał tutaj na myśli *lex Sempronia agraria*, uchwaloną według projektu Tyberiusza Semproniusza w 133 r. p.n.e. (Rotondi 1912, 298–299), czy też kolejną *lex Sempronia agraria*, która przyjęta została w 123 r. p.n.e. wskutek zabiegów czynionych przez młodszego z braci, czyli Gajusza Semproniusza (Rotondi 1912, 307).

Łacińska terminologia prawnicza pojawiała się też wielokrotnie na wykładzie *Literatury słowiańskiej* wygłoszonym 16 maja 1843 r., podczas którego poeta przekazał słuchaczom następującą uwagę:

Gajusz powiada, że poza Rzymem nie ma *dominium*; nikt nie jest panem swej własności, są tylko posiadacze, bo jedynie Rzym, bóg Rzymu, był istotnym właścicielem wszystkich

³ Szerzej na ten temat por. Tansey (2000, 15–30); Markelov (2019, 203–218) wraz z cytowaną literaturą.

gruntów; że poza Rzymem nie ma *sacra*, czyli gruntów poświęconych bogom, ale są *religiosae*, czyli grunta poświęcone duchom przodków. (Mickiewicz 1953a, 284–285)

Mickiewicz poruszył tu zagadnienia związane z własnością (*dominium*) u starożytnych Rzymian. Nawiązał do fragmentu drugiej księgi napisanych ok. 160 r. n.e. *Instytucji* rzymskiego prawnika Gajusa (G. 2,7), zgodnie z którym własność gruntu prowincjonalnego mogła przysługiwać bądź ludowi rzymskiemu, bądź też cesarzowi. Faktycznie nieruchomości takie pozostawały w rękach osób prywatnych, które jednak – co podkreśla Gajus – miały tylko prawo do ich posiadania i użytkowania. W swoim wywodzie poeta wymienił *res sacrae*, czyli rzeczy poświęcone z woli ludu rzymskiego bóstwom niebiańskim, jak świątynie i ołtarze, oraz *res religiosae* – rzeczy otoczone czcią i pozostawione kultowi zmarłych, do których zaliczano groby ze zwłokami oraz urny z prochami (G. 2,4–6). Podczas tej samej prelekcji wykładowca paryskiej uczelni starał się także przybliżyć znany już w archaicznym prawie rzymskim podział na *res Mancipi* i *res nec Mancipi*, wraz z zasadami odnoszącymi się do przeniesienia własności takich rzeczy:

Pretor nie był tylko jak terazniejsi notariusze świadkiem, ale dawał sankcje: oto istotne znaczenie słowa *res Mancipi*; to rzecz otrzymana od republiki, którą można było sprzedać tylko przy wypełnieniu formalności uświęconych prawem; natomiast *res nec Mancipi* to były wszelkiego rodzaju majątności, ruchomości, które można było sprzedać, nie będąc obowiązany do żadnego obrzędu religijnego. (Mickiewicz 1953a, 284)

Łacińska terminologia prawnicza obecna jest też w utworze *Elekcja Nerwy*, spisany pod dyktando poety przez jego przyjaciela Aleksandra Chodźkę w Paryżu 2 czerwca 1853 r. Znajduje się w nim formuła *Senatus populusque Romanus*, oznaczająca senat i lud rzymski (Mickiewicz 1950c, 133). Zaznaczyć trzeba, że w okresie republiki i początkach pryncypatu stosowano ją jako oficjalną nazwę państwa rzymskiego. Podkreślała ona rolę zarówno ludu, jak i senatu w sprawach związanych ze stanowieniem prawa oraz zarządzaniem państwa (Berger 1953, 696). W *Elekcji Nerwy* poruszona została ponadto kwestia zaniku działalności zgromadzeń ludowych w Rzymie:

Ludu wcale nie było. Dawne *comitia*, jedne całkiem ustały, drugich pamięć przechowała się w czcnych formalnościach, kiedy zwoływano czasem urzędowych niby reprezentantów kuryj, pokoleń (*tribus*), centurij. Było też jeszcze coś podobnego do dawniejszego stanu rycerstwa (*equites*), znaczna liczba ludzi dostatniejszych, światlejszych, którzy nabyli znajomości spraw publicznych w urzędowaniach skarbowych i administracyjnych. (Mickiewicz 1950c, 133)

Z cytowanego fragmentu wyraźnie wynika, że poeta znał poszczególne rodzaje zgromadzeń, mianowicie zgromadzenia kurialne, trybusowe i centurialne. Nie podaje jednak ich łacińskich nazw w postaci *comitia curiata*, *comitia tributa* i *comitia centuriata*, ograniczając się jedynie do ogólnego terminu *comitia*.

Lektura dzieł Mickiewicza pokazuje, że bardzo często używał on też spolszczonych nazw różnych łacińskich terminów prawniczych. Tytułem przykładu

wskazać można fragment zaczerpnięty z utworu *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*:

Było tak i za czasów przyjsia Chrystusa, iż publikan rzymski, to jest urzędnik, znaczył to samo co złodziej; a prokonsul, to jest rządca, znaczył to samo co ciemieżyciel. (Mickiewicz 1950b, 22)

W spuściźnie literackiej wieszczka znajdują się też sentencje związane z problematyką natury prawnej. W dramacie *Jakub Jasiński, czyli dwie Polski* poeta przywołał słowa znane z twórczości Marka Tulliusza Cynceron: *Salus populi suprema lex esto* (Cicero, *De legibus* 3,8; Mickiewicz 1949, 428) oraz *Ubi arma sonant, leges silant* (Cicero, *De Milone* 11; Mickiewicz 1949, 430).

Pojawiająca się wielokrotnie w dziełach Mickiewicza łacińska terminologia prawnicza skłania do postawienia pytania o to, skąd poeta ją znał. W głównej mierze było to wynikiem starannego wykształcenia, jakie zdobył w czasie studiów na Uniwersytecie Wileńskim. To właśnie tam, na Wydziale Nauk Moralnych i Politycznych oraz Sztuk Wyzwolonych, poznawał literaturę łacińską, zgłębiając prace pisarzy antycznych, takich jak: Cynceron, Liwiusz, Aulus Gellius, Horacy, Owidiusz, Pliniusz Młodszy, Seneka czy Swetoniusz. Pamiętać jednak trzeba, że języka łacińskiego uczył się Mickiewicz już wcześniej w szkole powiatowej w Nowogrodku (Błazińska 2021, 121–124). Po ukończeniu studiów pracował w latach 1819–1823 w Kownie, gdzie był nauczycielem literatury, historii i prawa (Méyet 1899, 321–330; Białynicka 1959, 89–118; Pólturzycki 1998, 56–83). Poeta bardzo często sięgał do opracowań traktujących o historii i prawie starożytnych Rzymian, które zawierały łacińską terminologię prawniczą. Wiadomo, że czytał m.in. dzieła znanych historyków: Edwarda Gibbona (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1–6, London 1776–1788), Bartholda G. Niebuhra (*Römische Geschichte*, Berlin 1811–1812), Julesa Micheleta (*Histoire romaine*, Paris 1831) oraz Joachima Lelewela (*Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej*, Wilno 1818).

Obecna w utworach Mickiewicza łacińska terminologia prawnicza jest świadectwem gruntownego wykształcenia poety i jego wszechstronnych zainteresowań, które obejmowały swoim zasięgiem także dzieje i regulacje prawne starożytnego Rzymu. Lektura jego dzieł pozwala stwierdzić, że użyte przez niego łacińskie terminy, zwroty czy sentencje prawnicze w ogromnej większości odnosiły się do kwestii związanych ze strukturą społeczną, organizacją polityczną państwa rzymskiego i przede wszystkim jego prawem. Podkreślić jednak należy, że Mickiewicz posługiwał się także łacińską terminologią stosowaną w prawie kanonicznym czy dawnym prawie polskim. Niniejsze opracowanie z uwagi na swoje ramy stanowi więc jedynie przyczynek do dalszych, pogłębionych badań w tym zakresie.

BIBLIOGRAFIA

- Alföldy, Géza. 1998. *Historia społeczna starożytnego Rzymu*. Tłum. Anna Gierlińska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Berger, Adolf. 1953. „Senatus populusque Romanus”. W *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. 696. Philadelphia: The American Philosophical Society. <https://doi.org/10.2307/1005773>
- Białynicka, Zofia. 1959. „Studia i praca nauczycielska młodego Mickiewicza”. *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 2: 89–118.
- Błażńska, Helena. 2021. „Kompetencje poliglotyczne Adama Mickiewicza”. W *Pod znakiem Orła i Pogoni. Polsko-litewskie związki naukowe i kulturowe w dziejach Uniwersytetu Wileńskiego*. Red. Irena Fedorowicz, Mirosław Dawlewicz, Kinga Geben. 119–138. Wilno: Wydawnictwo Uniwersytetu Wileńskiego.
- Breyer, Stefan. 1955. *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Czacki, Tadeusz. 1811. *Tłumaczenie się tajnego konsyliarza i kawalera Czackiego iako wizytatora szkół przed komisją reskryptem najwyższym 23 września 1810 roku dla rozważania różnych przedmiotów o Wołyńskim Gimnazjum ustanowioną 18 grudnia 1810 roku w Żytomierzu podane*. Żytomierz: wydawca nieznany.
- Dąbkowski, Przemysław. 1899a. „Uwagi prawne w Panu Tadeuszu”. *Gazeta Sądowa Warszawska* 4 z 16 stycznia 1899 r. 50–54.
- Dąbkowski, Przemysław. 1899b. „Uwagi prawne w Panu Tadeuszu”. *Gazeta Sądowa Warszawska* 5 z 23 stycznia 1899 r. 66–70.
- Dąbkowski, Przemysław. 1899c. „Uwagi prawne w Panu Tadeuszu”. *Gazeta Sądowa Warszawska* 6 z 30 stycznia 1899 r. 82–88.
- Gibbon, Edward. 1776–1788. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Vol. 1–6. London: Printed for W. Strahan and T. Cadell.
- Górski, Konrad. 1948. „Kilka wyrażen prawniczych w języku Mickiewicza”. *Język Polski* 5: 129–133.
- Knot, Antoni. 1938. „Czacki Tadeusz (1765–1813)”. W *Polski słownik biograficzny*. Tom 4. 144–146. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Kodreński, Jan. 1990. *Prawo rzymskie w Polsce XIX wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kołąkowski, Zygmunt. 1938. „Prawo rzymskie w literaturze polskiej”. *Prawo* 15: 18–20.
- Kreczmar, Michał. 1922. *Kwestja agrarna w starożytności*. Warszawa: Polska Składnica Pomocy Szkolnych.
- Lécrivain, Charles. 1892. „Tribuni plebis”. W *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*. Red. Charles Daremberg, Edmond Saglio. Tom 5. 418–423. Paris: Hachette.
- Lelewel, Joachim. 1818. *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej*. Wilno: J. Zawadzki.
- Lizisowa, Maria Teresa. 1998. *Prawem sądzić czyli o języku Statutów litewskich w Panu Tadeuszu*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie.
- Loposzko, Tadeusz. 1989. *Zarys dziejów społecznych cesarstwa rzymskiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Łoś, Jan Stanisław. 1946. *Sprawa agrarna w Rzymie II-go i I-go wieku przed Chrystusem*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Markelov, Andrei Y. 2019. „Augustus as Princeps Senatus”. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 55: 203–218. <https://doi.org/10.22315/ACD/2019/12>

- Mączyński, Andrzej. 2019. „Wśród prawników w Soplicowie”. W *Mickiewiczowskie konteksty*. Red. Maria Cieśla-Korytowska. 59–82. Kraków: Wydawnictwo Avalon.
- Méyet, Leszek. 1899. „Mickiewicz nauczycielem prawa”. W *Prawda: książka zbiorowa dla uczczenia dwudziestopięcioletniej działalności Aleksandra Świętochowskiego 1870–1895*. 321–330. Lwów: Nakładem Księgarni K. Altenberga.
- Michelet, Jules. 1831. *Histoire romaine*. Paris: Librairie Classique de L. Hachette.
- Mickiewicz, Adam. 1818. „Zima miejska”. *Tygodnik Wileński* 6: 254–256.
- Mickiewicz, Adam. 1949. *Dziela. Wydanie narodowe*. Tom 3: *Utwory dramatyczne*. Oprac. Stanisław Pigoń. Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”.
- Mickiewicz, Adam. 1950a. *Dziela. Wydanie narodowe*. Tom 5: *Pisma prozq. Część I: Pisma filomatyczne. Pisma estetyczno-krytyczne. Opowiadania*. Oprac. Zofia Ciechanowska. Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”.
- Mickiewicz, Adam. 1950b. *Dziela. Wydanie narodowe*. Tom 6: *Pisma prozq. Część II: Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego. Pisma polityczne z lat 1832–1835*. Oprac. Leon Płoszewski. Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”.
- Mickiewicz, Adam. 1950c. *Dziela. Wydanie narodowe*. Tom 7: *Pisma prozq. Część III: Pisma historyczne. Wykłady lozańskie*. Oprac. Jerzy Kowalski, Leon Płoszewski. Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”.
- Mickiewicz, Adam. 1952. *Dziela. Wydanie narodowe*. Tom 8: *Literatura słowiańska. Kurs pierwszy, półrocze I*. Tłum. i oprac. Leon Płoszewski. Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”.
- Mickiewicz, Adam. 1953a. *Dziela. Wydanie narodowe*. Tom 11: *Literatura słowiańska. Kurs trzeci i czwarty*. Tłum. i oprac. Leon Płoszewski. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Mickiewicz, Adam. 1953b. *Dziela. Wydanie narodowe*. Tom 14: *Listy, część I*. Warszawa: Oprac. Stanisław Pigoń. Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Niebuhr, Barthold Georg. 1811–1812. *Römische Geschichte*. Berlin: G. Reimer. <https://doi.org/10.1515/9783112627785>
- Półturzycki, Józef. 1998. *Adam Mickiewicz jako nauczyciel i pedagog*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Rotondi, Giovanni. 1912. *Leges publicae populi Romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*. Milano: Società Editrice Libreria.
- Sinko, Tadeusz. 1957. *Mickiewicz i antyk*. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szczygielski, Krzysztof. 2015a. „O sławnych prawodawcach w wierszach Adama Mickiewicza”. *Miscellanea Historico-Iuridica* 14(2): 281–295. <https://doi.org/10.15290/mhi.2015.14.02.16>
- Szczygielski, Krzysztof. 2015b. „Prawodawstwo Justyniana w dziełach Adama Mickiewicza”. W *Justynian i prawo rzymskie. Refleksje w 1450. rocznicę śmierci cesarza*. Red. Krzysztof Szczygielski. 169–185. Białystok: Wydawnictwo Prymat.
- Szczygielski, Krzysztof. 2016. „Adam Mickiewicz i prawo rzymskie”. *Edukacja Prawnicza* 1: 10–12.
- Szczygielski, Krzysztof. 2022. „Adam Mickiewicz o senacie i zgromadzeniach ludowych w starożytnym Rzymie”. *Rocznik Komparatystyczny* 13: 131–150.
- Talbert, Richard John Alexander. 1984. *The Senate of Imperial Rome*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400849765>
- Tansey, Patrick. 2000. „The Princeps Senatus in the Last Decades of the Republic”. *Chiron* 30: 15–30.
- Tarwacka, Anna. Jan Zabłocki. 2021. *Rzymskie prawo publiczne*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Zakrzewski, Kazimierz. 1939. „Narodziny demokracji rzymskiej. (Trybunat T. Gracchusa)”. *Przegląd Historyczny* 35: 50–65.
- Zarębina, Maria. 1999. *Poeta wśród prawników. O Panu Tadeuszu inaczej*. Kraków: Universitas.